

Klasik Arap Literatüründe Zamirin Mercii ve Tebeyyünü Konusunda Kullanılan Kavramların Analizi¹

Analysis of the Terms Used for the Determination and Location of Pronouns in Classical Arabic Literature

Mehmet Faruk ARAZ

Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

Lecturer, Bingol University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric

Bingöl/Türkiye

mfaraz@bingol.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2320-3471

DOI: 10.34085/buifd.1165250

Öz

Arap dilinde zamir, yapı ve mahiyeti itibarıyla kapalı olup anlamı için açıklayıcı bir merci unsuruna ihtiyaç duyan bir kelime türüdür. Mercii, zamire ve dolayısıyla metne bakan etkisinin nüvelerini, zamir ve merci kavramlarında bulmak mümkündür. Araştırmalarımız neticesinde zamirin kapalılığını ve mercii ile olan ilişkisini yansıtan kavramların tespiti ve incelemesi üzerine müstakil pek çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu yüzden klasik nahiv ve tefsir kaynaklarından zamirin kapalılığı ve zamir-merci ilişkisi ile alakalı kavramlar taranmış ve tespit edilen veriler analize tabi tutulmuştur. Bu çalışmamızda tefsir kaynaklarında zamir-merci ilişkisinin ifadesi için "rücû", "avd", "tefsîr", "rabt" kavramlarının kullanımının ağırlıkta olduğu ve bunların tefsirlerde tek standartta olmadığı tespit edilmiştir. Bunların dışında "tebeyyün" ve "izâh" gibi ifadelerin yaygın kullanılan terimlere dönüşmediği; "ihâle" kavramının ise klasik tefsirlerde neredeyse hiç kullanılmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, zamir, merci, ibhâm, bağlantı, açıklık

Analysis of the Terms Used for the Determination and Location of Pronouns in Classical Arabic Literature

Abstract

Pronouns in Arabic have ambiguity in terms of structure and nature, and need a defining element of location for their meaning. It is possible to find the cores of the effect of the location in the pronoun and the text by looking at the concepts of pronoun and location. As a result of this research, it has been determined that very few studies have been carried out on the determination and examination of the concepts that reflect the ambiguity of the pronouns and their relationship with their locations. Therefore, the concepts related to the ambiguity of the pronouns and the relationship between pronouns and their locations were scanned from the classical syntax and tafsîr sources and the data obtained were analysed. This study has determined that the concepts of "Rucu", "Avd", "Tafsîr", "Rabt" are predominantly used for the expression of the pronoun-location relationship in the tafsîr sources and that these concepts are not in a unique standard in

¹ Bu makale, *Yorum farklılığına etkisi bakımından Kur'an'daki zamirlerin mercii (Bakara sûresi örnekleme)* adıyla Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne 2016 yılında sunulan yüksek lisans çalışmasından faydalanılarak geliştirilmiştir.

tafsirs. Apart from these, it has been observed that expressions such as "Tabayyun" and "İdâh" do not turn into commonly used terms and the concept of "İhâle" is almost never used in classical tafsir.

Keywords: Tafsir (Interpretation of Qur'an), pronoun, location, indefiniteness, definiteness

Giriş

Tefsir, Kur'an'ın manası ve maksadını konu edinen ve bunu araştıran müstakil bir ilimdir. Tarihi süreçte bu ilmin gelişmesine ve derinleşmesine katkı sunan pek çok alan ve kavram olmuştur. Bundan dolayı çoğu müfessir Kur'an'ı yorumlamada katkı sunacak her türlü alana başvurmuş ve bu alanların kavramlarını istihdam etmiştir. Bu doğrultuda Kur'an'ın nâzil olduğu dönem itibariyle tefsir faaliyetlerinde sık sık lügatlere ve dilbilimsel izahlara başvurulmuştur. Zira dilsel bir metin, her şeyden önce dilsel bir çözülemeye gereksinim duyar.

Dil bilimleri, parça ve bütün şeklinde harf, kelime, cümle ve metin düzleminde konuları işlerken her disiplin gibi kendi alanına özel kavramları kullanır. Çünkü kavramlar, sahip oldukları sözlük anlamı yerine, artık ait olduğu disiplinin ilmî bazı bilgilerini de taşıyan depolanmış bir kelime gibidir. İlmî alanlarda bilginin doğru kullanılması için, kavramların iyi ve doğru bilinmesi icap eder. Ayrıca kavramların oluşum süreci, düşüncelerden ya da farklı yaklaşımlardan bağımsız gerçekleşmez. Dil unsurlarının literatürdeki teorik ve pratik geçmişi, esasında bu unsurlarla ilgili kavramların kullanım şekli, anlaşılması ve dolayısıyla da yorumlamasına etki edecek meselelerle iç içedir. Bu açıdan tefsir literatüründe dil unsurlarına dair kullanılan kavramların, farklı boyutları ile incelenmesi gerekmektedir. Biz de önemine binaen bu araştırmada zamir ve merci ilişkisinde kullanılan kavramların analizini ele almayı gerekli gördük.

Kur'an âyetlerinin anlaşılması ve yorumlaması sürecinde metnin anlamına ve yorumuna etkisi bulunan önemli dil araçlarından biri zamirlerdir. Zamirler, bir dil unsuru olarak İslamî ilimlerde ilk günden bu yana dilsel çalışmaların ana konularından olmuş, hatta Kur'an'ın yorumlanmasındaki kritik rolü sebebiyle, ulûmu'l-Kur'an eserlerinde zamirleri konu edinen müstakil başlıklar oluşturulmuştur. Bu kaynaklarda zamir ve merciine müteallik işlenen dilsel bilgiler, âyetlerin doğru anlaşılması bağlamında fazlasıyla başvurulmuş detaylara sahiptir. Zira gerek zamirler için kullanım kalıplarının belirlenmesinde gerekse zamirin manasının tespitinde zamirin mercii kilit role sahiptir. Zamirin merci ile ilişkisi, anlamının gerçekleşmesi bakımından zamirin zorunlu ihtiyaç duyduğu bir parçası gibidir. Birçok dil unsuru gibi bu konuda da kullanılan kavramlar hem gramer kitaplarında hem de tefsir kitaplarında değişiklik gösterebilmektedir. Bunda kullanılan kavramların farklılığının zamir ve merci ilişkisinin birçok yönü ile ilgisi olduğu dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Zamir ve merciine yönelik yapılan çalışmaların ekserisi, zamirin kullanımı, merciin tespit kuralları, iki unsurla alakalı bazı dil kuralları, iki unsurun anlam bakımından etkilerine yoğunlaşmıştır. Buna karşılık zamirin kapalı ve müphem özelliği ve bu müphemliğin giderilmesinde merciin rolü, bu hususları ifade eden bazı kavramlar, zamir ve mercii arasındaki ilişkiye dayalı kullanılan kavramların analizine dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Buradan hareketle bu çalışmada zamir-merci ilişkisinin analizi yapılacak, bu noktadan kaynaklı hususlar incelenecek ve tefsirde zamir merci ilişkisinin ifadelerinde kullanılan kavramların tespiti yapıp bu kavramlar değerlendirilecektir.

Tefsir ilminde diğer ilim dallarının kavramları kullanılırken çoğunlukla bu kavramların tanımlarıyla ilgili detaylara girilmemiştir. Örneğin zamir terimi nahiv alanına ait olduğu için onun tanımını genel olarak nahiv âlimleri yapmış, müfessirler “zamir” teriminin tanımı üzerinde fazla durmamıştır. Nitekim Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Süyûtî, (ö. 911/1505) *Ulûmü'l-Kur'ân* alanındaki eserlerinde zamirlerle ilgili birçok kural üzerinde dururken zamirin tanımına dair önemli bir açıklama yapmamıştır.²

Kaynaklarda zamir için birçok farklı tanım yapılmakla birlikte bu tanımların ortak bir noktası bulunmaktadır. Ortak bu nokta, zamirin mahiyetinde ve künhünde bulunan bir özellik olması sebebiyle tanımda mercie yer verilmesidir. Örneğin Üşmûnî (ö. 918/1513), Elfiye şerhinde gâib zamirini, "lafzen, manen ya da hükmen bahsi/zikri geçen zamirdir" şeklinde tanımlamış, muhatap ve mütekellim merciler için ise “hazır bulunanlar” özelliğini zikretmekle yetinmiştir.³ İbn Mâlik (ö. 672/1274), zamiri “hazırda ve gıyâbda bulunmasını hissettirerek zikri geçen bir şeye delalet etmesidir.” şeklinde tanımlamıştır.⁴ Müberred de (ö. 286/900) zamiri “muzmer, ancak zikredildikten sonra gelebilen isimlerdir”⁵ olarak tanımlamıştır. Radî'nin (ö. 688/1289) tanımı ise “Lafzen, hükmen veya manen zikri geçen mütekellim, muhatap ve gâib lafza delalet etmek üzere vazedilen şey”⁶ şeklinde olup merciin ve zamirin aynı şey olduğuna işaret eden bir nitelik taşımaktadır. Bu açıdan zamirin işaret ettiği mana –muhataplık, mütekellimlik ve gâiblik vasfını da vererek - yerine kullanılmış olduğu kelimenin manasıdır. Diğer bir ifade ile zamirin karşıladığı anlam, gâib, muhatap ve mütekellim kişilerden biridir.⁷

Zamir, isim olan herhangi bir kelimenin ya da söz öbeğinin yerine kullanılabilmesi sebebiyle farklı unsurların ve ifadelerin işlevini görebilen bir sözcüktür. Bundan dolayı zamirler, mahiyeti, manası, kullanımı, farklı yönlere sahip kipleri, irâbı ve cümle içindeki işlevi gibi farklı cihetleriyle işlenmiştir.

Zamirlerin kullanımı, cümle içindeki yeri ve mercieine uyumluluğunu konu edinen ilim dalı nahiv ilmidir. Zamir için kullanılan kavramların kaynağı nahiv ilmi olduğundan bu çerçevede tefsirlerde kullanılan kavramlar da nahiv ilminin kullandığı kavramlardan farklı olmamıştır. Nitekim tefsir ilmi, metnin yorumlamasında yardımcı olabilecek her türlü alana müracaat eder ve söz konusu alanların terimlerini kullanır. Bu kavramlar ve terimler, ekseriyetle alıntılı olduğu ilimdeki anlamı ve sınırlarıyla kullanılmakla birlikte nadir de olsa tefsir alanında bu terimlerin bir kısmı için bazı nüanslar oluşabilmektedir.

Her kelime, kendine ait bir mana ile cümle içinde konumlanırken zamirler, diğer bir kelimenin anlamı ile cümlenin bir parçası olur. Zamirler, tıpkı harfler gibi mercieini bulmadıkça karşılığı olmadığından sıfır değerindedirler.⁸ Mahiyetlerinde kapalı olsalar da mercilerinin vâzih olması

² Bedreddîn b. Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulumi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 2008), 933; Celaledin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire : Dârü't-Türâs, 2010), 399.

³ Nureddin Ali b. Muhammed el-Üşmûnî, *Menhecü's-Sâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik* (Şerhu'l- Üşmûnî,) (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.). 1/108.

⁴ Cemâluddin Muhammed b. Mâlik, *Şerhü Umdetü'l-Hâfiz ve Uddetü'l-Lâfiz* (Bağdat: Matbatü'l-Â'nî, 1977), 1/145. S.145.

⁵ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezid b. Abdilekber b. Umeyr Ezdî Sümâli Müberred, *el-Muktedab*. (Beyrut: Âlemü'l-kütüb) (Erişim 15 Ekim 2021), 189.

⁶ Radiyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan Radi el-Esterabadi Radî, *Şerhu'l-Kâfiye* (Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1996). 2/111.

⁷ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/111.

⁸ Eşref Abdülbedî' Abdulkereim, *el-Binyetü'd-dilâliyye ve'l-İhâliyye li'z-zemâir* (Kahire: Dârü Garîb, 2006), 15.

oranında kapalılıktan açıklığa kavuşurlar. Bu bakımdan zamirlerin sabit ve müstakil bir manası bulunmayıp, dinleyicinin zihninde meramı ifade etmedeki rolünde bir fonksiyon icra etmesi yerine kullanıldığı şeyin tespit edilmesine bağlıdır.

Karşıladığı şeyle birlikte (mercii) anlam kazanan bir zamir ile bundan (mercii) soyutlanmış bir zamirin hâli farklıdır. Zamir için kullanılan kavramlar, direkt ya da dolaylı olarak ya bu durumlarla ya da bu durumların sonucundaki hallerle alakalı kavramlardır. Aşağıda kaynaklarda farklı bağlamlarda kullanılan bu kavramlar ve zikredilen ilgili hususlar, belli bir tasnif dahilinde ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Zamirle İlgili Kavramlar ve Özellikleri

Zamirlere ilişkin birçok kavram bulunmaktadır. Bu kavramların çoğunda merci, yani zamirin ifade ettiği kişi ya da şey belirleyici bir unsurdur. Bu bakımdan zamirin tanımında, isimlendirmesinde, kısımlara tasnifinde, dilsel sınıflara dahil edilmesinde kullanılan kavramların neredeyse hepsinde merci faktörü vardır. Sözelimi “gâib, muhatap ve mütekellim” gibi kavramlar, zamirin ait olduğu kişinin hitapta bulunduğu konuma göre belirlenen özelliklerden bazılarıdır. Bizim bu çalışmamız ise söz konusu bu kavramlardan bir kısmı ile sınırlıdır. Buna binaen önce zamirin kapalılığını ve mercie ihtiyacını ortaya koyması açısından bazı kavramlar ele alınacak, daha sonra doğrudan zamir-merci ilişkisinde kullanılan kavramlar tespit edilip analiz edilecektir. Dolayısıyla burada zamirin kapalılığını ifade eden kavramlar ve zamirin kapalı olan anlamının tespitinde önemli bir role sahip olan mercie ilişkin kavramlar incelenecektir.

1.1. Muzmer - Mekkî

Zamirin kapalı bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapan en önemli hususlardan biri isimlendirmedir. Basra ekolünün zamir için kullandığı isim “zamir”, “muzmer” tabirleri olup Kûfe ulemasının zamire verdikleri isim ise genellikle⁹ “kinâye” ve “meknî” ifadeleri olmuştur¹⁰ Örneğin Ferrâ (ö. 207/822) Ma’âni’l-Kur’ân isimli eserinde zamir için kullanılan “الضمير”, “المضمير” tabirleri yerine “المكني” tabirlerini kullanırken¹¹ “عائد”, “راجع” ifadeleri yerine “كناية” ifadesini kullanmıştır.¹² Ferrâ, “zamir” ve “muzmer” ifadelerini ise hafzedilmiş mübtedâ için kullanmıştır.¹³ Taberî de çoğu zaman zamir tabirini kullansa da nadiren kinâye,¹⁴ meknî¹⁵ tabirini kullanmıştır.

Basra ulemasının kullandığı “zamir”, “muzmer” isimleri, gizlilik anlamını ifade ederken,¹⁶ Kûfe ulemasının kullandığı kinâye ve meknî isimleri ise “açık olmayan lafızlarla muayyen bir şeye

⁹ Ali Ekrem Kasım, “el-Mustalahü’n-nahvî el-Ferrâ el-Kûfî fi lisâni’l-Arab”, Mecelletü Ebhâsü Külliyyeti’-terbiyyeti’l-esâsiyye 7 (31 Mart 2007), 6.

¹⁰ el-Hafız Ebu’l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman İbn Ebi Bekir Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’ fi şerhi Cemi’l-cevâmi* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1992). 1/194; Ebü’l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali b. Yaiş b. Muhammed İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal* (Beyrût/Lübnan: Darü’l-Kutübü’l-İlmiyye, 2001), 2/292.

¹¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullâh ed-Deylemî Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân* (Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1980). 1/163.

¹² Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, 1/280; 3/99.

¹³ Ali Ekrem Kasım, *el-Mustalahü’n-Nahvî el-Ferrâ el-Kûfî fi lisâni’l-Arab.*, 4.

¹⁴ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiü’l-beyân an te’vili ayi’l-Kur’an* (Beyrût: Dârü İbn Hazm, 2013), 1/458.

¹⁵ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiü’l-beyân an te’vili ayi’l-Kur’an* (Beyrût: Dârü İbn Hazm, 2013), 2/765.

¹⁶ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfi’ İbn Manzûr, *Lisâni’l-Arab* (Kahire: Dârü’l-Meârif, 1984), 2608.

delalet etme” anlamını ifade eder.¹⁷ Kûfeli alimlere göre muzmer ve kinâye müterâdif/eşanlamlı iki kelimedir. Basra alimlerine göre ise “muzmer”, kinâyenin bir türüdür.¹⁸ Lügâtlerde iki kelimeye dair farklı manalar bulunsa da iki kelimenin ortak olduğu anlamlar da mevcuttur. Neticede her iki ekolün de isimlendirmede kullandığı tabirler, aynı anlam ve maksatla kullanılmış olup gizlilik ve kapalılığı vurgulayan ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹

Nahiv ilminde zamirin dahil edildiği başlıca isim grupları mebnî ve marife isim gruplarıdır. Nahiv kitaplarında mebnîlik, lafzın, i'râb alması ilgili bir durum olsa da mercie olan ihtiyaç, zamirin mebni olmasına sebep olarak zikredilmektedir.²⁰ Bu açıdan mebnîlik dolaylı da olsa zamirin kapalı yapısının bir sonucu olmaktadır.²¹ Marifelik ise kullanıma dayalı bazı dilsel sonuçları olmakla birlikte, zamirin anlamını ve açıklık yönünü ifade eden bir kavramdır. Bu açıdan nekirelik kavramının zamirin kapalılığı çerçevesinde zamirle alakası bulunmaktadır.

1.2. Mübhemlik

Zamir, mebni ve marife kelime gruplarında zikredilse de zamirin kapalılığını ifade eden önemli bir kavram da ibhâm/müphemlik kavramıdır. Bilindiği üzere mübhem, “Kapalı olan, kapalı bırakılan, gizli, zor ve müşkil” anlamlarına gelmektedir.²² Nitekim Râğıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yy) mübhemi “Duyu veya akıl alanına girmekle birlikte algılanması ve anlaşılması zor olan şey” olarak açıklamaktadır.²³

Zamir, ibhâm özelliği ile müvazzih, mübeyyin ve müfessire ihtiyaç duyar.²⁴ Zamiri mercie zorunlu kılan onun kapalılığı olmakla birlikte nahiv kaynaklarına bakıldığında buna *ibhâm* denilip denilmeyeceği açık değildir. Ancak kaynaklarda yer alan konuyla ilgili açıklamalarda ibhâm ifadesi ile karşılaşmak da mümkündür. Örneğin Sabbân (ö. 1206/1792), zamirin ibhâmdan arınmasından söz eder.²⁵ Ancak bunu zamirin genel bir özelliği olarak değil, duruma bağlı bir husus olarak ele alır. Buna mukabil İbn Ya'îş de (ö. 643/1245) “mübhem ” tabirini “muzmer” tabirine karşılık gelen noktalarda kullanmaktadır.²⁶

Zamirin anlamının belli ve açık olması, merciin tespitine mi yoksa merciin anlamının bilinmesine mi bağlı olduğu, hem zamirin marifeliği-nekireliği hem de mübhemliği ile ilgili bir konudur. Zamirin “nekire” ile “mübhem” olması tabirleri arasındaki farkın ve “zamirin marife olması” ile “merciin tebeyyün etmesi” ifadeleri arasındaki farkın incelenmesi önem arz etmektedir. Daha açık ifade edecek olursak, bir kelime marife olduğunda nekire olma hali geçeceği malum bir durumdur. Aynı şekilde bir kelime marife olduğunda bu kelimenin mübhem olma halinin de yok olup olmayacağı da ele alınmalıdır. Klasik çalışmalarda zamirin marife ve nekire olması çerçevesinde yapılan izahlar, zamirin müphemliği çerçevesinde

¹⁷ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 686/1287, 3/147-148.

¹⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/292.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2608, 3944; Fazıl Salih es-Samerrai, *Meâni'n-nahv* (Amman : Darü'l-Fikr, 2002), 39.

²⁰ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/112.

²¹ Eşmûnî, *Menhecû's-Sâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik* (*Şerhu'l- Üşmûnî*), 1/ 109.

²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/376.

²³ Münire Mahmud el-Hamd, “el-Mübhemât ve hesâisuhâ fî'n-nahvî'l-'Arabî”, *Mecelletü camiatü'l-imam Muhammed b. Suûd el-İslamiye* 23 (1419), 64.

²⁴ Said Hüseyin Buheyri, *Dirâsetün lugaviyyetün fî'l-alakati beyne'l-binyeti ve'delâle* (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 2005), 112.

²⁵ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala şerhi'l-Üşmunî ala Elfiyeti İbn Mâlik*, 1/185.

²⁶ Ebü'l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali b. Yaiş b. Muhammed İbn Yaiş, *Şerhu'l-Mufasssal* (Beyrût/Lübnan: Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2001), 2/352.

değerlendirilebilecek bir husustur. İbn Ya'îş'in de belirttiği gibi marife olmakla müphemlik ortadan kaldırılmış olmaz. Bu durumda öncelikle mübhemliğin çerçevesinin belirlenmesi gerekmektedir.

İbn Rebi' (ö. 688/1289), kapalı kavramların müphemlik şeklinde adlandırılmasının sebebinin, bu kelimelerin her şey için kullanılması olarak açıklar.²⁷ Radî (ö. 688/1289...) de mübhemliğin gerekçesini, "Sıla cümlesi gelmeden mevsûl kelimelerinin anlamı, muhatap için mübhem/kapalıdır. Aynı şekilde muşârun ileyhi/işaret edilen şey de belli olmadan işaret edatının anlamı muhatap için kapalı olur."²⁸ Bu açıklamalara göre müphemlik, birçok şeye kullanılabilir ya da muhatap nezdinde açıklaması yapılmaması nedeniyle kapalı kalan kelime olmaktadır. Bu açıdan zamirin de mübhem olarak kabul edilmesine bir engel yoktur. Ancak bu ibhâmın merci ile ortadan kaldırılıp kaldırılmadığı hususunun açıklığa kavuşması için zamirin merciinin de marifelik ve nekirelik durumuna bakmak gerekir.

İbn Ya'îş, ism-i işaretin neden mübhem olarak nitelendirildiğinin izahını, işaret edilen şeyin birden fazla ihtimal barındırması olarak açıklar.²⁹ Mevsûlun neden mübhem olduğunu da tıpkı ism-i işaret gibi canlı ve cansız her türlü varlığa kullanılması ile açıklamaktadır.³⁰ Müphemliğin canlı ve cansız her türlü şeye kullanılabilmesi yönündeki açıklaması, *ulûmü'l-Kur'ân'*daki mübhemlik tarifine de uymaktadır. Bu bakımdan zamirin her türlü söz ya da şeye râci olarak kullanılabilmesi de mübhemliğin gereklilerden biridir. Mübhemliğe yapılan bu açıklama tefsir ilimleri alanında yapılan açıklamadan uzak değildir. Ayrıca İbn Ya'îş, mübhemliğin nekirelikten farklı bir şey olduğunu söyleyerek ism-i işaret ve mevsûllerin hem mübhem hem marife olduklarına dikkat çeker.³¹ Bu durumda İbn Ya'îş'in mübhemâta çizdiği kapalılık, nekirelikteki bilinmezlikten farklı bir durum arz etmiş olacaktır. İbn Malik de marife ve nekirelik ayırımında farklı bir yaklaşım sergileyerek marifeliğin lafız itibarıyla nekireliğin ise mana itibarı ile olduğunu ifade etmiştir.³²

Hasan Abbâs (ö.1979), zamirin ibhâm ve muğlaklığı barındırdığını, merci ile ibhâmın izale olduğunu ve kapalılığın da tefsir edildiğini ifade eder.³³ Yakın dönemde yapılmış çalışmalarda da benzer bir tutum göze çarpmaktadır.³⁴

Bu yaklaşımlara göre zamirin merci, özel bir isim olması durumunda zamir açık ve belli olacak; merciin kapalı ya da nekire bir isim olması durumunda da zamir de aynı oranda kapalı kalacaktır. Merci nekire de olsa zamiri marife sayan cumhura göre merciin nekire niteliğine sahip olması durumunda da merci, tespit edildiği için zamir de belli olmaktadır. Ancak merciin tespit

²⁷ Münire Mahmud el-Hamd, "el-Mübhemât ve hesâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî", 164.

²⁸ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/498.

²⁹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, 2/352.

³⁰ İbn Ya'îş, *A.g.e.*, 2/372.

³¹ İbn Ya'îş, *A.g.e.*, 3/348.

³² Ebû Abdullâh Cemaleddin Muhammed b. Abdullâh İbn Mâlik et-Tâî İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl li İbn Mâlik* (Cize : Hicr İ't-Tibaa ve'n-Neşr, 1990), 1/115-117; es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûnî ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/107.

³³ Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vafi* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1973), 1/255.

³⁴ Zamirin mübhemliği çerçevesinde bir çalışma yapan Huveydâ Abdulmelik Seyf el-Yusûfi, *ez-Zemâirü'l-Mübhemetü fi'l-Lugâti'l-'Arabîyye* isimli çalışmasında adından da anlaşıldığı üzere zamirleri müphemlerden saymıştır. Ancak bunu genellemiş ve mübhemliği bazı hususlarla koşullandırarak bazı zamirleri mübhem olarak değerlendirmemiştir. Bknz: Huveydâ Abdulmelik Seyf el-Yusûfi, *ez-Zemâirü'l-mübhemtü fi'l-lugâti'l-'Arabîyye* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîâtü San'â, 2012.

edilmesine rağmen asıl muğlaklığın/kapalılığın devam etmiş olması, zamirin değil kapalı kalan merciinin müşkilidir. Çünkü zamirin merciinin marifelik-nekirelik, umûm-husûs özelliklerine sahip bir kelime olması durumlarında, zamirin de aynı nitelikte kalması tabii bir durumdur. Örneğin “فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٍ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ” ayetinde³⁵ merci olan “مَنْ” kelimesi, mübhemdir. Zamirin mercii belli olduğu için merci açısından zamir açıklığa kavuşsa da merciin mübhem olması açısından zamirdeki müphemlik tümüyle giderilmiş olmaz. Lakin zamirin merciinde kapalı kalan bu durum, zamirden değil mercii olan kelimedenden kaynaklanmaktadır.

Burada marifelikte iki yaklaşım söz konusu olmaktadır. Birincisi merci nekire de olsa zamir marifedir. Bu durumda esas olan merciin tespitidir. İkincisi merci nekire olduğunda zamir de nekiredir. Bunda ise esas olan merciin tespiti değil merciin marife ve bilinmesidir. Mübhemlikte de iki durum söz konusudur. Birincisi merci belli ve tespit edilmiş olup tek ise mübhem değildir. İkincisi ise merci belli değil ve müteaddit ise mübhem olur. Bu ikinci kısma mezkûr olmayan, mercii tespit edilmeyip birden fazla merci ihtimali bulunanlardır. Burada Râzî'nin bir yaklaşımına yer vermek gerekmektedir. Râzî, Bakara suresinde “فسواهنَّ”³⁶ ifadesindeki zamirin mercii ele alırken “رَبَّةٌ رَجُلًا” ifadesini de örnek vererek, zamirin mercii geçmemesi ve kendisinden sonra açıklamasının gelmesi durumunda zamiri mübhem olarak kabul ettiğini gösteren ifadeler kullanmıştır.³⁷

İsm-i işaret ve mevsûlun mübhem olmasının sebepleri³⁸ zamirde de mevcut olmakla birlikte zamir mübhemlerden addedilmemiştir. Ancak mübhemler başlığında iki kısım zikredilmişse de nahiv kitaplarında mübhem olarak kabul edilen daha çok kelime türü mevcuttur.³⁹ Aynı şekilde birçok nahiv kitabında zamir için de ibhâm kelimesi kullanılmıştır. Ne var ki nahiv ilminde zamirin mübhemâtтан biri olarak sayılmaması sebebiyle olacak ki zamirin mübhemliğini merci üzerinden ele alınması az karşılaşılan bir durumdur.

Örneğin Sabbân, gâib zamirinin ibhâmdan arınmasını ele alır ve ibhâmdan arınması durumunu izah eder. Zamirden önce marife ya da nekire olan bir tek ismin geçmesi, ibhâmdan salim olmasını sağlar. Ancak merci için birden fazla ihtimalin bulunması ve hangisinin tercih edileceğinin belli olmaması, ibhâmdan salim/arınmış olmamasına sebep olur. Sabbân, ayrıca burada iki tercihten birinin daha güçlü olmasının da ibhâmdan salim olmasını sağlayamayacağını altını çizerek⁴⁰ Bu durumda gâib zamiri, açıklayıcısı olarak kabul edilen

³⁵ Bakara, 2/178.

³⁶ Bakara, 2/129.

³⁷ Râzî, A.g.e., 2/170.

³⁸ Münire Mahmud el-Hamd, “el-Mübhemât ve hesâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî”, Mecelletü camiatü'l-imam, 23 (1419), 162-163.

³⁹ Münire Mahmud el-Hamd, A.g.e., 164-165.

⁴⁰ Ebü'l-İrfan Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala şerhi'l-Üşmûnî ala Elfiyyeti İbn Mâlik* (Kahire: Mektebetü Tevkîfiyye, Ts.), 185.

mercilere göre,⁴¹ “ibhâmdan salim olanlar” ve “ibhâmdan salim olmayanlar” şeklinde iki kısım olarak taksim edilmiş olmaktadır.⁴²

Bu taksimin merci sayısına göre yapılması, ibhâmın mezkûr olan merciler için yapıldığını göstermektedir.⁴³ Bu durum mezkûr olmayan merciin, mübhem kategorisinde değerlendirildiğinin ifadesidir. Zira mezkûr olmamış bir merci, lafzî karineler ile tam sınırlanamayacağından net olarak tayin edilmesi de daha güç olacaktır. Bu yaklaşımlara göre ibhâm, merciin muhtemel olmasıyla ilgili bir durumdur. Zira kastedilen manayı tespit ederken ihtimallerin varlığı, mercii mübhem kılan temel bir husustur. Buna bağlı olarak bazı örneklerde zamirden önce tek bir kelime geçse de kimisi merci olarak bu kelimeyi belirlemek yerine uygun gördüğü bir mefhumu ve manayı merci yapar.

Zamiri mübhem yapan merciin manasının değil kendisinin belirsizliği olmaktadır. Zira daha önce yer verdiğimiz gibi Sabbân’a göre merci nekire de olsa bir tane olduktan sonra zamirin müphemlikten çıkmasına yetmektedir. Ayrıca ona göre merci, nekire olduğunda da zamir marife olur. Bu durumda merci, nekire ve bir tane olduğunda zamir hem marife olacak hem de ibhâmdan arınmış olacaktır. Bu bakımdan müphemlik ve nekirelik aynı durumda kesişmektedir. Burada zamirin mercii kendisinden sonra geldiğinde de zamirin marife olmadığı yönünde bazı açıklamaların yapıldığı görülmüştür. Bunun yanında mezkûr olmayan merci durumunda da zamiri nekire olarak değerlendirme tartışması da yapılmıştır. Nekirelik ve mübhemliğin birlikte kullanıldığı birçok örnek bulunmakla birlikte ikisinin aynı şey olduğunu ifade eden bilinen açık bir beyan da bulunmamaktadır.

Burada ikisi arasında bir fark dikkat çekmektedir ki zamirin mübhemliğinin, merciin taaddüdü ile bağlantısı olmakla birlikte marifeliğinin taaddüd ile bir alakası yoktur. Maamafih zamirin mercii bilinmediğinde merciin mübhem olduğuna hükmedilebilirken, merciin nekire olduğuna hükmedilemez. Zira nekirelik bilinen kelimeler üzerinde yapılan bir değerlendirmedir. Ancak zamirin mübhem olması, tespit edilmiş bir merciin üzerine yapılacak bir değerlendirme değil merciin tespit edilmesi ile ilgili bir durumdur.

Zamirin tanımında birçok nahivcinin vaz’ etmek ifadesini kullanması, zamirin daha başta kullanıcı açısından marife olarak değerlendirildiği ihtimalini oluşturmaktadır. Bu açıdan zamirin marifeliği/nekirelik, zamirin mütekellim tarafından kullanılması açısından geçerli olurken, ibhâmın ise muhatap ve okuyucunun açısından geçerli olan bir husus olduğu ifade edilebilir. Marife ismin tanımında kullanılan vaz’ etme ifadesi⁴⁴ zamirin vazedilme anında marife olduğunu dolayısıyla mütekellim açısından marife sayıldığını gösteren bir husustur. İsimlerin müphemliği hakkında zikredilen açıklamaların çoğunluğu,⁴⁵ kapalılığı muhatap açısından değerlendiren bir niteliktedir. Örneğin Radî’, zamiri vaz’ edenin, zamiri marife olarak vazettiğini ve bu marifeliğin

41 Ebû Abdullâh Cemaeddin Muhammed b. Abdullâh İbn Mâlik et-Tai, *Şerhü’t-Teshîl li-İbn Mâlik* (Cize : Hicr li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, 1990), 1/157; es-Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ala şerhi’l-Üşmûni ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/108.

42 Râcihî, Abdullâh Muhammed Gânim, *Avdû’z-Zamîr ve Eserühü fi Tevcîhi’l-Manâ fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Aden, 27; Sabre merci’i sarîh olan ve olmayan olmak üzere iki kısma ayırır, Her iki kısımda da zamirden önce bir merci’inin (muahdet) ya da birden fazla merci’in (ğayri muahdet) geçtiğine örnekler vardır. Muhammed Hasaneyn Sabre, *Merci’ü’z-zamîr fi’l-Kur’ân’i’l-Kerîm* (Kahire: Dârü Garib, 2001), 15.

43 Râcihî, Abdullâh Muhammed Gânim, *Avdû’z-Zamîr ve eserühü fi tevcîhi’l-ma’nâ fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Aden, 27.

44 Radî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 2/491; es-Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ala şerhi’l-Üşmûni ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/ 180.

45 İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/352.

de merciinden dolayı olduğunu söyler.⁴⁶ Radî, nekirelik ifadesi ile müphemlik kavramını yaklaşık anlamlarda kullanır.⁴⁷ Nekire kelimeler mütekellim tarafından bilinmeyebileceği gibi müphem kelimeler de mütekellim tarafından bilinmeyebilir.

Netice itibariyle zamirin mübhemliği ve tebeyyünü hakkında şunlar söylenebilir. İsm-i işaret ve mevsûl mübhem sayılmakla birlikte mevsûl, her zaman sıla ile ism-i işaret de muşârun ileyi ile açıklanmış olmaktadır. Bu durum zamirde de farklı değildir. Zira zamir de kapalı bir yapıda olup merci ile açıklığa kavuşmaktadır. Bu bakımdan üç unsurun da mübhemliği diğer mübhemlerden farklıdır. Zira Kur'ân'da yer verilen diğer mübhemlerin kapalılığı öz yapıları açısından değil cümlede kullanıldıkları bağlamda neyin ya da kimin kastedildiğinin net olmaması açısındandır. Örneğin "خليفة" kelimesinin mübhem sayılması kelimenin özünden değil bu kelimenin nekire kullanılması ve bu sifata sahip olan kişinin bu ayette adının geçmemesi sebebiyledir. Bu tür mübhemlerin açıklaması Kur'ân'da farklı cümle ya da ayetlerde yer alabilirken⁴⁸ söz konusu zamir, mevsûl ve işaret edatının açıklaması ise kendi öz yapılarının bir parçası olan sıla, merci ve muşârun ileyiyledir. Aynı şekilde bunların müphemliklerinin açıklığı, kendilerinin zorunlu bir parçası sayılabilecek merci, sılâ ve muşârun ileyi ile olur. Yoksa merci, sıla ve muşârun ileyhın kapalılığı nedeniyle bu üç unsurun da kapalı olması, onların özünden kaynaklanan bir kapalılık olarak görülmemelidir.

Şunu da eklemek gerekir ki mübhemât konusu, ulûmü'l-Kur'ân ve nahiv konuları arasında yer alan ve hakkında müstakil eserler yazılan bir konudur.⁴⁹ Ancak iki ilimdeki mübhem kavramı arasında alaka bulunmakla birlikte kapsamı ve çerçevesi tamamen aynı değildir. Ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde müphemlerin sınırı geniş tutulmuş ve kapalı kelime ve ifadelerle zikredilen tüm unsurlar mübhemâtın kapsamına alınmıştır.⁵⁰ Tefsir alanındaki mübhemâtın kapsamında⁵¹ zamire de yer verilmiştir.⁵² Oysaki nahiv ilminde marife-nekire konuları arasında yer verilen mübhemâtın içeriğinde zamire genelde yer verilmez. Marifelerden biri olarak zikredilen mübhemâtın kapsamında genelde ism-i işaret ve mevsûl zikredilmekte, zamirlere ise müphemler arasında yer verilmemektedir.⁵³ Sözelimi Sibeveyhî gibi az sayıda alimler, mübhem isimler arasında zamirleri de zikretmiştir.⁵⁴

Kur'ân'da kullanılan mübhem ifadelerin bazısının açıklamasına, Kur'ân'ın farklı ayetlerinden hareketle farklı yollarla ulaşılabilmektedir. Ancak açıklamasına dair bir bilgi bulunmadığından Kur'ân'daki bazı kapalı ifadeler tamamen mübhem kalmıştır.⁵⁵ Şu var ki yapı itibariyle merciden

⁴⁶ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/117.

⁴⁷ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/117; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 3/347.

⁴⁸ Örnek olarak Fatîha suresinde "يَوْمَ الدِّينِ" (Fâtihâ, 1/4) ifadesindeki "dîn" kelimesi, İnfitâr suresinde 17-19 ayetlerinde geçen "يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا" (İnfitâr, 17-19) ifadeleri ile açıklanmıştır. Başka örnekler için bkz: Zerkeşi, *el-Burhân fi ulumi'l-Kur'ân*, 111.

⁴⁹ Abdulhamit Birşık, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2014).

⁵⁰ Halis Albayrak, "Mübhemâtü'l Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri", *AÜİFD* 32 (1992), 158.

⁵¹ Halis Albayrak, "Mübhemâtü'l Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri", *AÜİFD* 32 (1992), 158.

⁵² Suyuti, *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'ân*, 700-7002.

⁵³ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/491-492.

⁵⁴ Sibeveyhi, *Kitâbu Sibeveyhi*, 2/77-78.

⁵⁵ Örnekler için bkz: Bedreddîn b. Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 2008), 111-115; Tevbe, 9/119, Haşr, 8, Bakara, 2/100, 188.

ibaret ve marife olduğundan zamirler, tamamen mübhem bırakılan unsurlardan sayılmaz. Bu bakımdan zamirler, açıklaması Kur'ân'da yer alan müphemlerden kabul edilebilir.⁵⁶ Netice olarak nahiv ilmindeki birçok beyanla örtüşse de tefsir ilmindeki müphemliğin kendi özelinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Zamirdeki ibhâm ve kapalılığın giderilmesini ifade etmek için “tevezîh/îzâh”⁵⁷ ve “beyân/tebyîn/tebeyyün”⁵⁸ “ibhâmın izâlesi” gibi tabirler kullanılır. Zamirin merci ile marife olması açıklanmasında da “tebeyyün” tabirini kullananlar vardır. Buna mukabil zamirin nekireliğinin merci ile giderilmesi, marifelik ile karşılandığı gibi mercie “müfessir” denilmesi sebebiyle yukarıdaki ifadelerle aynı anlamda olan “tefsir” anlamı da kullanılmıştır.

1.3. Marifelik

Zamirlerin kullanımı, dinleyicinin zamirden neyin kastedildiğini bilmesi şartına bağlı olduğundan zamirler marifelerden addedilmiştir.⁵⁹ Zamire ait “nekirelik”, “izmâr”, ve “kinâye” özelliklerinin kimine göre de “müphemlik” özelliklerinden her birinin ortadan kalkması durumunda zamirin kazandığı özellik, marifeliktir. Bunun yanında mercinin belli olması sonucunu anlatmak için kullanılan “tebeyyün” ve “müfesserlik” tabirleri zamirin marifelik yönüne alakasız değildir.

Marifelik, zamirin mercie olan bağlantısının sonucunun bir parçasıdır. Bu sebeple o zamirin özelliklerinden biri olup nekire kavramının mukabili olan “marifelik” niteliği de zamirin en bilinen özelliklerinden biridir. Marifelik kavramı, “mübhemlik” özelliğinin aksi sayılabilecek bir niteliği ifade etmekle birlikte zamirde kullanılan bir kavramdır. Bu açıdan bir taraftan zamirin müphemlik vasfı diğer taraftan marifelik vasfı çelişik görülebilir. Lakin müphemlik, zamirin mercie ihtiyacının da sebebi olan merciden mücerred/yalın halindeki kapalı halini karşılarken, marifelik ise zamirin merci ile bütünleşmiş halindeki durumu karşılar.

Cumhura göre zamirler, marifeler arasından marifeliği en fazla olan zamirlerdir. Zamirlerin kendi içinde marifelikte en belirgin olanı ise mütekellim ve muhatap zamirleridir. Zira gâib zamirinin, bilinme ve açıklık hususunda bir müfessire ve açıklayıcıya ve bunun için de karinelere ihtiyaç duyması, onun marifeliğini, diğer iki zamire göre az kılan bir husustur.⁶⁰

Zamirin marife mercinin belli olduğu noktalar çok olmakla birlikte bazı durumlarda zamirin tam bir marifeliği kazanması ve kapalılığın tamamen giderilmesi gerçekleşmemektedir. Bu bağlamda nekire bir kelimeye râci olan zamirin marifeliğinde ihtilaf edilmiştir.⁶¹ Zamirin marifeliği için mercinin marife olmasını şart koşanlar olsa da cumhura göre nekireye râci olan zamir, her durumda marife olur. Sibeveyhî (v. 180/796) zamirin marifeliğini, “Zamir marife olmuştur zira muhatabın olan kişi, isim yerine kullandığın zamirden, kimi ve neyi kastettiğini bildiği zaman, ismi idmâr edersin.” ifadeleriyle izah ederken⁶² zamirin kullanımını, mercinin belli olmasıyla koşullandırmıştır. Sibeveyhî, bu ifadeleriyle zamir kullanımında esas olanın bilinirlik

⁵⁶ Albayrak, “Mübhemâtü'l Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri”, 163.

⁵⁷ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/271.

⁵⁸ İbn Yaîş, *A.g.e.*, 2/388.

⁵⁹ İbn Yaîş, İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/348.

⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Râcîhî, Abdullâh Muhammed Gânim, *Avdû'z-zamîr ve eserühü fi tevcihi'l-ma'nâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Aden* (Yayınlanmamış: Câmîâtü Aden Arap Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 8.

⁶¹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/350.

⁶² Sibeveyhi, *Kitâbu Sibeveyhi*. 2/6.

olduğuna işaret etse de nekireye râci olan bir zamiri de nekire olarak kabul ederek aksi kullanımın mümkün olduğu tutumunu göstermiştir.⁶³ İbn Malik, gâib zamirinin marife olması konusunda ibhâmın bulunmamasını şart koşar. İbhâmdam sâlim olmayan zamire örnek olarak, “جائني زيد و عمرو فأكرمته” ifadesi zikredilmiştir. Zamirden önce mezkûr “زيد” ve “عمرو” kelimelerinden ikisine de râci olması olasılığından dolayı “أكرمته” ifadesindeki zamirin râciliğinde belirsizlik vardır. Benzer bir yaklaşımla Sibeveyhi ve Müberred (v. 286/900) nekire’ye râci bir zamirin nekire olacağını belirtmişlerdir. Ebu’l-Fazl el-Îcî de gâib zamirin vaz’ı hakkında “vaz’edildiğinde tebeyyün eder” diyerek zamirin kullanılışı itibarıyla tebeyyün ettiğini belirtmiş ve marife olduğuna işaret etmiştir.⁶⁴ Demâminî (v. 827/1424) gibi bazı âlimler de zamirin, tahsîs edildiğinde marife olacağını aksi halde nekire kalacağını söylemişlerdir.⁶⁵ Anlaşıldığı üzere zamirin merciinin açıklayıcı olması, her zaman tahakkuk eden bir şey değildir. Yeterince açık olmayan bir merci, sadece zamirin ait olduğu şey olması ve zamirin gönderimde bulunduğu yer olma açısından belirlilik arz etmektedir. Radî, Kâfiye şerhinde bu hususta şu ifadeleri kullanır: “Zamiri vaz’eden kişi onu marife olarak vaz’etmiştir. Ancak bu marifelik kendinden değil râci olduğu şey sayesinde. Merci kendisinden önce takaddüm etmemişse zamir mübhem kalır ve kastedilen şey anlaşılabilir. Zamirin nekireliği de zamirin vaz’ına aykırı bir durumdur.”⁶⁶ Görüldüğü gibi bu açıklamalardan gâib zamirinin marifeliğinin zorunlu olmadığı; mübhemliğinin kalkmasının ise merciinin bilinirliğine bağlı bir durum olduğu anlaşılmaktadır.

Zamirin her durumda marife olduğunu söyleyenlerin, marifelikten amacı, merciin belli olması iken, merci nekire olduğunda zamirin marife olmayacağını söyleyenlerin amacı, zamirden kimin ya da neyin kastedildiğinin nihaî olarak belli olmasıdır. Dolayısıyla bu görüşe göre merci kelime ve konum olarak belli olup merci kendi özünde belirsizlik içeren bir nitelikte ise merciin bilinmesi, marife olmaya yetmemektedir.

Zamirin merci ile açığa kavuşması bazen “tebeyyün” kelimesi ile tabir edilir. Tebeyyün, muğlaklığa müdahil bir durum olması bakımından, en çok gaib zamirinde bazen de diğer zamirlerde ortaya çıkan bir durumdur. Gâib zamirindeki bu tebeyyün, metinde mezkûr olan ya da metinden mefhum olan merciler ile olur. Müttekellim ve muhatap zamirlerindeki muğlaklık ise, metinde daha evvel mezkûr ya da mefhûm olan bir ifade ile değil; merciin huzurda bulunması ile ya da metinde zamirden sonra gelen bir açıklama ile tebeyyün eder. Zamirin metindeki tebeyyününe “سلماناً منّا أهل البيت” hadisini⁶⁷ örnek olarak verebiliriz. Zira hadisteki müttekellim “نا” zamirinden kimlerin kastedildiği, devamındaki merci mesabesindeki “أهل البيت” ifadesi ile açıklığa kavuşmaktadır. Hal böyle olunca belirsizliğin ağırlıkta olduğu zamirin, gâib

⁶³ Sibeveyhi, *A.g.e.*, 1/48.

⁶⁴ Ebu’l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdulgaffâr el-Îcî, *Risâletü’l-vaz’iyye*, Ts. 123.

⁶⁵ Ebu’l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ala şerhi’l-Üşmûnî ala Elfiyyeti İbn Mâlik*. (Kahire: Mektebetü Tevkîfiyye, Ts.), 1/108.

⁶⁶ Radî, *Şerhu’l-Kâfiye.*, 2/117.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehabî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şu’ayb el-Arnâ’ût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985). 1/540. Ebû Muhammed Cemaleddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebevî* (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-’Arabî, 1410), 1/72.

zamir olması nedeniyle merci ile tebeyyün meyanındaki açıklamalar da gâib zamirinde yoğunlaşmıştır.

1.4. Müştereklik – Mütevâtîlik

“İştirâk” lafzı, lügatte birden fazla manaya kullanılması anlamında olup “müşterek lafız” ifadesi de lafızların ittihad edip mananın muhtelif olması anlamındadır. Bu tür kelimelerin lügatteki anlamlarından her biri, tefsirde farklı müfessirler tarafından kullanılabilir. ⁶⁸ Örnek olarak “عين” kelimesi, “göz pınarı”, “su pınarı” ve “casus” anlamlarında, “فسورة” kelimesi de hem “atıcı” hem de “aslan” anlamında kullanıldığından aynı lafızlar farklı manalarda iştirak etmiş olmaktadır.

Merciin net olmadığı hallerde zamir, umumiyet arz edip birden fazla ihtimale açık olur. Mananın birden çok ihtimali taşınması da zamirin iştirak özelliği taşınmasına sebep olur. Bu sebeple müteaddit mercilerle iştirak arz eden bir zamirde te’vil ve değerlendirme imkanları artar ki bu durumda iş müfessirin yeteneği, algısı ve belli karinelere göre vereceği hükme bağlı olur. Müfessir ya bunlardan birini tercih eder ya da sahih olan her manayı kabul eder. Örnek verecek olursak, “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيهَا” âyetinde ⁶⁹ “ليحكم” fiilinde müstetir zamirin, *Resûl’e* veya *Allah’a* râci olma ihtimali dışında *kitap’a* râci olması da bir ihtimaldir. Zira başka âyetlerde Kur’ân’a şifa olmak ve hidayet olmak hükümleri isnâd edildiğinden burada da hükmün Kur’ân’a isnadında bir beis bulunmamaktadır. ⁷⁰ Burada üç tercihten her biri için farklı bir müreccih vardır ki müreccihleri tespit etmek ve tercihte bulunmak birikim, yetenek ve karine ışığında mümkün olabilir. Ancak bu örnekte görüldüğü gibi her üçünün merci olması da mümkündür.

Lafzî iştirakin iki türünden biri “mütevâtî” kelimelerdir. Mütevâtî’ kelimeler, ekser olarak tenevvü türü ihtilaftan kabul edilir. ⁷¹ Zira bir lafzın, iki manaya muhtemel olması iki sebeple olur. Ya lügatteki vaz’ı yönüyle iştirak ettiğinden (*müşterek*) ya da mütevâtî’ olması sebebiyledir. Bu nedenle kelimenin birden fazla anlama ihtimali olup her ihtimale eşit mesafede delaletle sahip olması durumunda mütevâtî’ vasfını almış olur.

Mütavâtî lafızlarda kelime küllî bir mananın, efratlarında tevâfuk ederek, efratları arasında eşit oranda bir vücudu ve nisbetle bulunur. Örneğin “insan” kelimesi, mahiyeti itibari ile birçok şahısta tevâfuk/uyumludur. Delaletinde olan fertlerin hiçbirinde insan kelimesi, bir diğerine nisbeten eksik ya da fazla değildir. ⁷² Ancak bu küllî mana, efratlarında mana ve tevâfuk/uyum üzere değil de tefâvüt/derecelendirme üzere olsa; o *mütevâtî* değil *müşekkik* türü bir lafız olur. Misal olarak “بياض” kelimesi, -insan kelimesinin aksine- kar beyazına ve süt beyazına müşterek ise de mütesavi olmadığından mütevâtî kısmından değerlendirilmez. ⁷³

⁶⁸ Fehd b. Abdürrahman b. Süleyman Rûmî, *Buhûsü’n fi usûli’t-tefsîr ve menâhicihî* (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, ts.), 48.

⁶⁹ Bakara, 2/213.

⁷⁰ Nâil İsmail, *el-İhâletü bi’z-zamâir ve devrühâ fi tahkiki’t-terâbut fi’n-nassi’l-Kur’ânî* (Gazze: Gazze Ezher Üniversitesi, 2011), 1069.

⁷¹ Ayrıca bkz. Müsâid b. Süleyman Teyyâr, *Fusûlün fi usûli’t-tefsîr* (Dârü İbn Cevzî, 1999), 58.

⁷² Harbî, *Kavîdü’d-tercih inde’l-müfessirin* (Riyad: Dârü’l-Kâsım, 1996), 48.

⁷³ Taceddin Ebi Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi es-Sübki, *Ref’ü’l-hâcib an muhtasari İbni’l-Hacib* (Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1999), 1/356.

"Müşterek" olan kelimenin hangi anlamlara iştirak edeceği Araplardan nakledilmiş olması gerekirken "mütevâtî" lafızda bu gerekli değildir. Mütevâtî' türü lafızların kapsamında genelde "فجر" ve "عصر" gibi⁷⁴ cins isimler, birden fazla mevsufun iştirak ettiği sıfatlar⁷⁵ ve birden çok mercie imkânı olan zamirler zikredilmiştir.

Zamirin farklı mercilere muhtemel olması, mütevâtî kelimeye dair zikredilen hususlarla kritize edildiğinde; zamirin mercilerine olan nispeti bağlamında kelimenin özünde hiçbir ayırım ve derecelendirmenin söz konusu olmadığı ve tevâtü'ün mevcut olduğu görülür. Zamirin bir mercide taayyün etmesi, zamirin mahiyetinden değil başka alametler ve deliller vesilesiyledir.⁷⁶ Kur'ân-Kerîm'de bu tür "mütevâtî" anlam çokluğu olan kelimelerde ya manaların hepsi ayetin zımında dâhildir veya âyet hepsine de imkân vermektedir. Veyahut bunlardan bir tanesi râci' olurken diğeri ise mercûh olabilir.⁷⁷

2. Zamir ve Merci İlişkisine İlişkin Kavramlar

Zamirin, bulunduğu konumda yerine kullanıldığı kelimeye ait olması bazı özel kavramlarla ifade edilmiştir. Bu kavramlar tefsirlerde nahiv ilmindeki kullanımlarına paralel kullanılan "عائد/âid" ve "راجع/râci" gibi ifadelerdir. "Âid" ve "râci" lafızları genelde gâib zamirinde kullanılmıştır. Muhatap ve mütekellim zamirinin mercii genelde zikredilmez. Çünkü sözün/kelamın muayyen bir şahıs tarafından söylenmiş olması, "أنا" ve "أنت" gibi zamirlerden kimin kastedildiğinin anlaşılması için yeterlidir.⁷⁸ Muhatap zamirinin açıklamalarında ise ekser olarak "falan kişiye veya falan şeye hitaptır"⁷⁹, "yöneliktir"⁸⁰ ya da "muraddır"⁸¹ gibi tabirler kullanılır. Hasaneyn Sabre, "Merciü'z-zamir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm" eserinin girişinde sadece gaib zamirini ele aldığını gösteren ifadeler kullanmış ve eserindeki ayetlerin hepsinde sadece gâib zamirini ele almıştır.⁸² Nadir de olsa İbn Âşûr'un (1879-1973) ve diğer bazı müfessirlerin muhatap zamirinde de "râci" ve "âid" kavramlarını kullandıkları görülür. Örneğin İbn Âşûr, "قَالَ اهْبُطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ قَالَ اهْبُطُوا" *Birbirinizin düşmanı olarak inin (oradan). Size yeryüzünde bir zamana kadar yerleşme ve yararlanma vardır*⁸³ ayetinde geçen "لكم" ifadesindeki zamir için "اهبطوا

⁷⁴ "Fecr" in açıklamasında ortaya çıkan hilâflar, umûm üzere her fecir zilhiccenin ilk fecri, yılın ilk fecri şeklindedir.

⁷⁵ Sıfatlara örnek olarak verilen "خس" kelimesinin anlamı için "vahşi inek", "geyik" anlamlarını verenler olduğu gibi yıldız ve gezegen diyenler de vardır.

⁷⁶ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/117.

⁷⁷ Teyyâr, *Fusûlün fi usûli't-tefsîr*, 61-62.

⁷⁸ Muhammed Suleyman Abdullâh el-Aşkar, *Mu'cemu ulûmi'l-lugâti'l-'Arabîyye* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 265.

⁷⁹ Ebu's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Ruhü'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâ-rü lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 4/135-136.

⁸⁰ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *et-Tahrîr fi usûli't-tefsîr* (Cidde: Merkezu'd-Dirâseti ve'l-Ma'lûmâti'l-Kur'âniyye, 1435), 24/13.

⁸¹ Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî İbn Âşûr, *Tefsîrüt-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: ed-Dârüt-Tunisiyye, 1984), 30/47; Abdülkerim Yunus el-Hatîb el-Hatîb, *et-Tefsîrü'l-Kur'âniyyu li'l-Kur'an* (Kahire: Daru'l-fikri'l-'Arabî, 1431), 13/285;

⁸² Sabre, *Merci'u'z-zamir fi'l-Kur'ân'i-l-Kerîm*, 4.

⁸³ A'râf, 7/24.

ifadesindeki zamirin râci olduğu şeylere râcidir” ifadesini kullanmıştır.⁸⁴ Benzer şekilde İzzet Derveze de (ö. 1984) “قُلْ مَا يَعْزُبُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ” ifadelerinde geçen “كُمْ” muhatap zamirine ilişkin bazı görüşleri aktarırken “ارجع/râci etmiştir” ifadelerini kullanmıştır.⁸⁵ Bunun dışında İbn Âşûr, “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً”/Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen yayan rabbinize itaatsizlikten sakının”⁸⁶ ifadesindeki “كُمْ” zamiri için ise “Kur’an ile muhatap olan insanlara âiddir”⁸⁷ ifadesini kullanmıştır. Bu örneklerde olduğu gibi son dönem eserlerinde muhatap zamirleri için “âiddir” ve “râcidir” ifadeleri önceki dönemlere nispeten daha sık kullanıldığı söylenebilir.

Muhatabın mercii, metinde mezkûr bir kelime değil, hali hazırdaki muhataptır. Maamafih tahsisdeki meful, merci olarak kabul edilecek olursa; bu, muhatap zamirin merciiinin, hem metin içerisinde bulunduğuna hem de muahhar olarak gelmiş olduğuna bir örnek olacaktır.

Zamirin, mercii ile bağlantısına matuf kullanılan bazı terimler bulunmaktadır. Zamirin yerini işgâl ettiği isme ve kelimeye istlahta “me’âd”, “müfessir”, “merci” ifadeleri kullanılmış; zamire ise “âid”,⁸⁸ “râci”⁸⁹ “meknâ/kinâye”⁹⁰ ve “müfessir”⁹¹ lafızları kullanılmıştır. Örneğin Süyûtî, zamirin gönderimde bulunduğu unsura “مرجع” derken zamirin intikal etmesi ve gönderim işine genelde “عود” türevli kelimeler kullanmıştır.⁹² Zamir ve merci ilişkisinde kullanılan diğer bazı kavramlar da “râb” ve “ihâle” kelimeleridir. Zira zamirin merci ile bağlantısı sayesinde zamir iki öge ya da iki cümle arasında bir râbita görevi görür. Zamirin gördüğü bu işe bağlama ve irtibatlandırma anlamındaki “râb” tabiri kullanılmıştır. Cümleler arasındaki bağlar sayesinde metin içinde daha geniş ve uzak alanlar arasında bir bağlantı sağlanır ki buna “ihâle” denilmiştir.⁹³ Nahivde ihâle'den zamirin râciliği ve bunun yerine geçebilecek işâret, tarif edati, lafız ya da mana tekrarı kastedilir.⁹⁴ Bu bağlantı modern dil bilminde ihâle, gönderim ve

84 Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî İbn Âşûr, *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984), 1/437.

85 Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş Derveze, *et-Tefsirü'l-hadis: Tertibü's-suver hasebü'n-nüzul* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1962), 3/105.

86 Nisâ, 4/1.

87 İbn Âşûr, *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr*, 4/214.

88 Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an = Tefsirü't-Taberî* (Beyrût: Dârü İbn Hazm, 2013), 5/422, 6/268. Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl* (Beyrût: Dârü Marife, 2009), 933. Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir = Mefatihü'l-gayb* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1981), 3/52, 25/18.

89 Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, 70, 82, 873; Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir = Mefatihü'l-gayb*, 3/205, 258.

90 Taberî tefsirinde “kinâye” ve “meknâ” ifadeleri bir arada farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca “âiddir” ifadesi yerine “kinâyedir” tabirini kullanmıştır. Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*. 10/458, 11/367.

91 Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir = Mefatihü'l-gayb*, 29/119. Ebü Muhammed Cemaleddin Abdullâh b. Yusuf İbn Hişam en-Nahvi, *Şerhu Şüzuri'z-zehab* (Beyrût/Lübnan: Dârü İhyâu türâsi'l-'Arabî, 2001), 76.

92 Suyuti, *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'an*, 399-400.

93 Eşref Abdülbedî' Abdülkerîm, *el-Binyetü'd-Dilâliyye ve'l-İhaliyye li'z-Zemâir* (Kahire: Dârü Garîb, 2006), 23; Mustafa Humeyde, *Nizamü'l-İertibâti ve'r-Râb fi terkibi'l-cümleti'l-arabiyye* (Beyrût/Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1997), 196.

94 Hassân, *el-Hulasatü'n-Nahviyye*, 46.

reference gibi kavramlarla karşılanmıştır. Bu bakımdan “rabt”, cümle içinde ve cümleler arası bağlantıyı ifade ederken, “ihâle” tabiri ise metin içindeki genel bağlantı ve zincirlemeler ve anlam örgüsünü ifade eder. “İhâle” konusu dilbiliminde metin ekseninde işlenen geniş bir konu olduğundan bu kadarı ile iktifa ediyoruz.

Şimdi tefsirde kullanılan ve yukarıda sözünü ettiğimiz kavramların anlamlarına ve kullanımına değinmek istiyoruz.

2.1. Râci-Merci

Sözlükte “r-c-‘a/رجع” kökü, “dönmek, döndürmek, çevirmek” anlamlarında kullanılmıştır. Bu maddenin ism-i fâil kipinden türevi olan “راجع/râci” kelimesi, zamirin bir yere ilişik olması sadedinde “dönüktür” “aittir” ve “bağlantılıdır” anlamlarında kullanılır.⁹⁵ Yine aynı kökten olan “مَرْجِع/merci” kelimesi, ismi mekân olup bu kelimedden zamirin râci olduğu yer, dönderilen yer anlamı kastedilir. “Merci” lafzı, tefsir,⁹⁶ nahiv ve belâgat âlimleri tarafından en çok kullanılan kavramlardan biridir.⁹⁷ Nitekim Şeyh Mustafa Galayânî (ö. 1944/1364) ve Abbâs Hasan gibi çağdaş birçok nahiv âlimi de “merci” tabirini kullanmıştır.⁹⁸

2.2. Âid-Me’âd

Sözlükte “a-v-d/عود” kökü, “رجوع” kökü ile aynı manada olan “صَرْف” ve “رَدُّ” anlamları ile açıklanmıştır.⁹⁹ Dolayısıyla ismi fâil olan “âid” kelimesi, “râci” kelimesi ile ism-i mekân olan “me’âd” kelimesi daha çok “merci” kelimesi ile aynı anlamlara gelmektedir. “Me’âd” kelimesi, belâgat alanında kullanımı yaygınlık kazanan bir tabirdir.¹⁰⁰ İ’rabü’l-Kur’ân eserlerinde ve birçok nahiv eserinde zamir için “âid”¹⁰¹ denilse de merci için “me’âd” kullanımı ile söz edilmesi, çok karşılaşılan bir durum değildir. Zaten zikrettiğimiz tabirlere nispeten “me’âd” kelimesinin kullanımı son derece azdır. Buna karşılık “müfessir” kelimesi ise daha çok kullanılmaktadır.¹⁰² Esedî, “me’âd” lafzının daha uygun olduğunu şu sözleri ile savunmuştur: “merci” lafzını tercih edenlerin ekseri, bu lafzın “me’âd” ile eşanlamlı olduğunu düşündükleri için kullanır. Oysaki merci kelimesi anlamı bakımından uygun değildir. Zira “me’âd” kelimesi, zahir ismin -zamir sayesinde- tekrar zihne dönüşü sağlarken¹⁰³ “rücû/merci” lafızları, inkita/kesinti anlamını verir.

⁹⁵ Ebü’t-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzâbâdî, *el-Kâmusu’l-Muhît* (Kâhire: Dârü’l-hadîs, 2008), 981, 621.

⁹⁶ Suyuti, *el-İtkâ fi ulûmi’l-Kur’ân*, 399.

⁹⁷ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/293.

⁹⁸ Mustafa Mustafa Galayânî, *Câmiü’l-dürusi’l-Arabîyye* (Kahire : el-Matbaatü’l-asriyye, 1962), 1/124-125; *en-Nahvü’l-vafi*, 1/255-256.

⁹⁹ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 1158.

¹⁰⁰ Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muhammed İbn Ya’kûb el-Mağribî, *Mevâhibü’l-Fettâh fi şerhi Telhîsi’l-miftâh* (Beirut : Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003), 1/288; İbn Âşûr, *Tefsirü’l-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 2/281; 4/234, 10/245, 14/114, 18/70.

¹⁰¹ Taberî, *Câmiü’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’an*, 1/603.

¹⁰² Tâî, *Şerhü’l-Teshîl li-İbn Mâlik*, 1/156; Radî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 2/402-404; *Ebu Hayyân el-Endelüsî, İrtişâfü’l-d-darab min Lisâni’l-Arab* (Kahire: Mektebetü Hâneci, 1998), 2/94; İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri’z-zehb*, 1382, 169; *Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-es-Suyûtî, Hem’ü’l-hevâmi’ fi şerhi Cem’i’l-cevâmi’*. (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1998), 1/218; Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed İbn Kayyim Cevziyye, *Şifâü’l-‘alil fi mesâili’l-kazâ ve’l-kader ve’l-hikme ve’l-ta’lîl* (Cidde: Mektebetü Sevâdî, 1991), 1/173.

¹⁰³ Abdurrahman Esedî, *ez-Zamîrü’l-Mübhem fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Yayınlanmamış Doktora Tezi: Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2002), 22.

Belâgat âlimlerinin “me’âd” kelimesini tercih etme sebebinin de bu olması muhtemeldir.”¹⁰⁴ Zamirin mercie dönüş işinde en çok kullanılan ifadelerden biri “عود” ve “عائد” “يعود” tabirleri olduğu söylenebilir. Örneğin “merci” kelimesi ve “مُفَسِّر” ifadesini kitap başlığı olarak kullanan eserlerde bunu görmek mümkündür.¹⁰⁵

2.3. Müfessir-Müfesser

“Müfessir” tabiri, hem klasik nahiv eserlerinde¹⁰⁶ hem de modern dönem eserlerde zamirin râci olduğu şeye kullanılmıştır.¹⁰⁷ İbn Hişâm (ö. 761/1360), esas olanın mercie’de zamirden neyin kastedildiğini, zamirden önce karşılamış olması olduğunu söylemiştir. O, *müfessiri* (merci), lafzî (zikredilen) ve manevî (zikredilmeyen) olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Muhatap ve mütekellim zamirinin müfessirinin, “hazır bulunmaları” olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda gâib zamirinin müfessiri metinde aranabilirken, bu iki zamirin müfessiri metnin içinde aranmayacaktır.¹⁰⁸

“Müfessir” tabiri, merciiin zamiri tefsir etmesi ve bu açıklayıcılığı zamirin ibhâmını kaldırdığı düşüncesi ile tercih edilmiştir.¹⁰⁹ Mercie, zamir için “müfessir” yani zamirin açıklayıcısı olduğuna göre zamir “müfesser” olur ve gerçekleşen bu işin adı da de “tefsir” yani açıklama olur. Zamir ve mercie konusunda yazılmış eserlere bakıldığında eserin isminde “merci” tabirini kullananlar¹¹⁰ olduğu gibi “müfessir” tabirini kullananlar da¹¹¹ mevcuttur. Ne var ki “müfessir” ifadesini “merci” ya da “me’âd” kelimesine tercih eden eserlerde zamir ve mercie arasındaki ilişki için “tefsir” tabiri genelde kullanılmamıştır.

Bu kavramla ilgili diğer bir husus şu ki açıklama olgusunun mantığı, söz içinde müfessirin önce talaffuz edilmesi, müfessirin de ondan sonra telaffuz edilmesini gerektirir. Yani açıklanan zamirin önce, açıklayan merciein de daha sonra kullanılması gerekir. Hal böyle olunca merciein mukaddem olması nedeniyle ona “müfessir” demek pek uygun düşmemektedir. Nitekim Sabbân’ın (ö. 1206/1792) mercie ve müfessir kelimesini kullanırken hassas davrandığı göze çapmaktadır. Zira Sabbân, merciein mukaddem olduğu yerde “merci” lafzını tercih etmiş; ancak merciein zamirden sonra geldiği yerde “müfessir” lafzını kullanmıştır.¹¹² Ayrıca “müfessir” açıklayıcı olmayı ifade ettiğinden, lafızda olmayan merciein müfessir olması da diğer bir sorun olmaktadır. “Müfessir” tabiri için böyle bir problem söz konusu olunca “mü’ayyin” ve “muhaddid” lafızlarının “müfessir” kelimesinin yerine kullanılmasını önerenler de olmuştur.¹¹³

¹⁰⁴ Esedî, *A.g.e.*, 22.

¹⁰⁵ Zekiyye Binti Fâzî’ b. Mebrûk Lahyânî, *Ahvâlü’z-zamâir ma’a müfessirihî* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, Arab Dili ve Edebiyâtı Fakültesi, 2002). 213, 56, 27, 151, 152 Sabre, *Mercie’ü’z-zamîr fi’l-Kur’ân’i-l-Kerîm*, 30, 35, 95.

¹⁰⁶ Radî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 1/112; Ebu Abdullâh Muhibbüddin Muhammed b. Yusuf b. Ahmed b. Abdüddâim Nâzırü’l-Ceyş, *Şerhü’t-Teshîl li-İmâm Ebû Abdullâh Cemaleddin Muhammed b. Abdullâh İbn Mâlik et-Tai = Temhîdü’l-kavâid bi-şerhi Teshîli’l-fevâid* (Beyrut : Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2018), 156.

¹⁰⁷ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ‘ala şerhi’l-Üşmûnî ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/187.

¹⁰⁸ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri’z-zeheb*, 179.

¹⁰⁹ Lahyânî, *Ahvâlü’z-zamâir ma’a müfessirihî*, 7.

¹¹⁰ Sabre, *Mercie’ü’z-zamîr fi’l-Kur’ân’i-l-Kerîm*.

¹¹¹ Lahyânî, *Ahvâlü’z-zamâir ma’a müfessirihî*.

¹¹² Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ‘ala şerhi’l-Üşmûnî ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/186.

¹¹³ Esedî, *ez-Zamîrü’l-mübhem fi’l-Kur’ân’i-l-Kerîm*, 24.

Zamir ve merci arasındaki zamirin merci dönüş işine “عود”, “عودة”, ve “عائدية” gibi kavramların daha çok kullanıldığı dikkat çekmektedir.¹¹⁴ Bu kullanımın birçok kitap isminde görülmesi mümkündür.¹¹⁵ Bunların dışında “sâhibü’z-zamir” gibi ifadeler de kullanılmıştır.¹¹⁶

Sonuç

Tefsir ve Arap dili geleneğinde zamir kavramı ile ilgili çalışmamızda tespit ettiğimiz hususlar maddeler halinde şöylece sıralanabilir:

- Zamir, merci ve ikisi arasındaki durumlar için kullanılan kavramların temelini, zamirin bir unsurun yerine kullanılması ve kapalılık durumu oluşturmaktadır.

-Zamir kavramının isimlendirilmesinde kullanılan “zamir”, “muzmer”, “kinâye”, meknî” tabirleri de zamirin yapısındaki gizlilik vurgusunu ön plana çıkaran terimlerdir.

-Zamir, mercienden bağımsız halinde kapalı olduğu için “mübhemlik”, birden çok ihtimale açık olması sebebiyle “iştirâk”, mercie olan ihtiyacı nedeniyle mebnîlik, merci ile bütünleşmiş halindeki bilinirlik anlamı sebebiyle “marifelik” özelliklerine sahip olmuştur. Bu özellikleri ifade etmek için meknî, mütevâtî’ ve mübeyyin gibi lafızlar da zamirler için kullanılmış kavramlardır.

Tefsirlerde zamir ve mercie ilişkin ifadeler tarandığında kullanılan kavramların “zamir merci ilişkisi”, “bağlantı” ve “açıklayıcılık” gayelerine yönelik olduğu görülmüştür. Söz konusu işlevlerin ifadesi olan “rücu’/رجوع”, “avd/عود”, “tefsir/تفسير”, “rabt/ربط” kelimeleri ve türevlerinin kullanımı ağırlıkta olmakla birlikte bu kavramların kullanımı, tefsirlerde tek standartta değildir. Kullanımı yaygın olan “rücu’”, “avd”, türevli kelimeler, zamirin anlamı ve merci ile bağlantısını yansıtırken “müfessir” tabiri ise merciin açıklayıcılığına vurgu yapan kavramdır. Bunların dışında “tebeyyün” ve “îzâh” gibi ifadeler de kullanılmakla birlikte bunlar, yaygın kullanılan terimlere dönüşmemiş; ayrıca yeni ifadelerden biri olan “ihâle” kavramı ise klasik tefsirlerde karşılaşılmayan bir kavramdır.

Kaynakça

Abbas Hasan. en-Nahvü’l-vâfi. Kahire: Dârü’l-Maârif, 1973.

Abdulkerîm, Eşref Abdülbedî’. el-Binyetü’d-Dilâliyye ve’l-İhâliyye li’z-Zemâir. Kahire: Dârü Garîb, 2006.

Albayrak, Halis. “Mubhemâtu’l Kur’an İlmi ve Kur’an Tefsirindeki Yeri”. AÜİFD 32 (1992).

Ali Ekrem Kasım. “el-Mustalahü’n-Nahvî el-Ferrâî el-Kûfî fî lisâni’l-Arab”. Mecelletü Ebhâsü külliyyeti’-terbiyyeti’l-esâsiyye 7 (31 Mart 2007). <https://search.emarefa.net/detail/BIM-339444>

Âlûsî, Ebu’s-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd. Ruhü’l-meânî fî tefsîri’l-Kur’âni’l-azîm ve’s-seb’i’l-mesânî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.

Aşkar, Muhammed Suleyman Abdullâh el-. Mu’cemu ulûmi’l-lugâti’l-Arabiyye. Beyrut: Müessestü’r-Risâle, 2001.

Birşik, Abdulhamit. “Mübhemâtü’l-Kur’ân”. TDV İslam Ansiklopedisi. 31/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2014.

¹¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 933; Suyutî, *el-İtkan fî ulûmi’l-Kur’ân*, 399.

¹¹⁵ Bknz: Muhammed Refik Ahmed Şâhid, *İhtilâfî Avdetü’z-Zamîr ve Eserühu fi’t-Tefsîr* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İslamâbâd: Vataniyye Üniversitesi Modern Diller Bölümü, 2009); Râcihî, Abdullâh Muhammed Gânim, *Avdû’z-Zamîr ve Eserühü fi Tevcîhi’l-Manâ fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Aden, 1, 26.

¹¹⁶ Muhibbüddin, *Şerhü’t-Teshîl li-İmâm Ebû Abdullâh Cemaleddin Muhammed b. Abdullâh İbn Mâlik et-Tai = Temhîdü’l-kavâid bi-şerhi Teshîli’l-fevâid*, 1/158.

- Cemâluddin Muhammed b. Mâlik. Şerhu Umdetü'l-Hâfız ve Uddetü'l-Lâfız. Bağdat: Matbatü'l-Â'nî, 1977.
- Cevziyye, Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed İbn Kayyim. Şifâü'l-'alil fi mesâilî'l-kazâ ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lîl. Cidde: Mektebetü Sevâdî, 1991.
- Derveze, Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş. et-Tefsirü'l-hadis: tertibü's-suver hasebü'n-nüzul. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1962.
- Ebû Hayyân, Ebu Hayyân el-Endelüsî, İrtişâfü'd-darab min Lisâni'l-'Arab. İrtişâfü'd-darab min Lisâni'l-'Arab. Kahire: Mektebetü Hâncî, 1998.
- Esedî, Abdurrahman Esedî. ez-Zamîrû'l-Mübhem fî'l-Kur'âni'l-Kerîm. Yayınlanmamış Doktora Tezi: Musul Üniversitesi Edebiyât Fakültesi, 2002.
- Eşmûnî, Nureddin Ali b. Muhammed el-. Menhecü's-Sâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik (Şerhu'l-Üşmûnî). Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullâh ed-Deylemî. Meâni'l-Kur'ân. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1980.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b Yakub b Muhammed. el-Kâmûsu'l-Muhît. Beyrût/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Galayinî, Mustafa. Câmiü'd-dürusi'l-'Arabiyye. Kahire: el-Matbaatü'l-'asriyye, 1962.
- Harbî. Kavîdü'd-tercih inde'l-müfessirin. Riyad: Dârü'l-Kâsım, 1996.
- Hatîb, Abdülkerim Yunus el-Hatîb el-. et-Tefsirü'l-Kur'anîyyu li'l-Kur'an. Kahire: Daru'l-fikri'l-'Arabî, 1431.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b Muhammed b Muhammed et-Tunûsî. Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr. Tunis: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullâh b. Yusuf İbn Hişam en-Nahvi. Şerhu şüzûri'z-zeheb. Beyrût/Lübnan: Dâru İhyai't-türâsi'l-Arabî, 2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddîn Abdülmelik. es-Sîretü'n-nebevî. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1410.
- İbn Mâlik, Ebû Abdullâh Cemaleddin Muhammed b Abdullâh İbn Mâlik et-Tâî. Şerhu't-Teshîl li İbn Mâlik. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1990.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. Lisânü'l-'Arab. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1984.
- İbn Yaîş, Ebü'l-Beka Muvaffakuddin Yaîş b. Ali b. Yaîş b. Muhammed. Şerhu'l-Mufassal. Beyrût/Lübnan: Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2001.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdulgaffâr el-. Risâletü'l-vaz'iyye, Ts. Lahyânî, Zekiyye Binti Fâzi' b. Mebrûk. Ahvâlü'z-zamâir ma'a müfessirihî. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Arab Dili ve Edebiyâtı Fakültesi, 2002.
- Mağribî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muhammed İbn Ya'kûb el-. Mevâhibü'l-Fettâh fî şerhi Telhîsi'l-miftâh. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003.
- Muhammed Refîk Ahmed Şâhid. İhtilâfü 'avdetü'z-zamîr ve eserühu fî't-tefsîr. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İslamâbâd: Vataniyye Üniversitesi Modern Diller Bölümü, 2009.
- Mustafa Humeyde. Nizamü'l-İertibâti ve'r-rabt fî terkîbi'l-cümleti'l-arabiyye. Beyrût/Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1997.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b Yezîd b Abdilekber b Umeyr Ezdî Sümâlî. el-Muktedab. Beyrut: Âlemü'l-kütüb. Erişim 15 Ekim 2021.

- Münire Mahmud el-Hamd. "el-Mübhemât ve hesâisuhâ fî'n-nahvi'l-Arabî". Mecelletü Camiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslamiye 23 (1419), 160-259.
- Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr. et-Tahrîr fî usûli't-tefsîr. Cidde: Merkezu'd-Dirâseti ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, 1435.
- Nâil İsmail. el-İhâletü bi'z-zamâir ve devrühâ fî tahkîki't-terâbut fî'n-nassi'l-Kur'ânî. Gazze: Gazze Ezher Üniversitesi, 2011.
- Nâzirü'l-Ceyş, Ebu Abdullâh Muhibbuddin Muhammed b Yusuf b Ahmed b Abdüddâim. Şerhü't-Teshîl li-İmâm Ebû Abdullâh Cemaleddin Muhammed b. Abdullâh İbn Malik et-Tai = Temhîdü'l-kavâid bi-şerhi Teshîli'l-fevâid. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.
- Râcihi, Abdullâh Muhammed Gânim. Avdû'z-zamîr ve eserühü fî tevcihi'l-ma'nâ fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm. Yayınlanmamış: Câmîâtü Aden Arap Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Radî, Radiyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan Radi el-Esterabadi. Şerhu'l-Kâfiye. Riyâd: Câmîâtü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1996.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. et-Tefsîrül-kebir = Mefatihü'l-gayb. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1981.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. Buhûsün fî usûli't-tefsîr ve menâhicihi. Riyad: Mektebetü't-tevbe, ts.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b Ali es-. Hâşiyetu's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûnî ala Elfiyyeti İbn Mâlik. Kahire: Mektebetü Tevkîfiyye, Ts.
- Sabre, Muhammed Hasaneyn. Mercî'u'z-zamîr fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm. Kahire: Dârü garib, 2001.
- Said Hüseyin Buheyri. Dirâsetün lugaviyyetün fî'l-alakati beyne'l-binyeti ve'delâle. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2005.
- Samerrai, Fazıl Salih es-. Meâni'n-nahv. Amman: Darü'l-Fikr, 2002.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi. Kitâbu Sibeveyhi. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1977.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman es-. el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân. Kahire: Dârü't-Türas, 2010.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr es- Suyûtî. Hem'ü'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Sübki, Taceddin Ebi Nasr Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi es-. Ref'ü'l-hâcib an muhtasari İbni'l-Hâcib. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1999.
- Süyûtî, el-Hafız Ebu'l-Fadl Celaluddin Abdurrahman İbn Ebi Bekir. Hem'u'l-Hevâmi' fî şerhi Cemi'l-cevâmi. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b Cerîr b. Yezid. Câmîü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an. Beyrût: Dârü İbn Hazm, 2013.
- Teyyâr, Müsâid b. Süleyman et-. Fusûlün fî usûli't-tefsîr. Dârü İbn Cevzî, 1999.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-. Siyerü a'lâmi'n-nübelâ. thk. Şu'ayb el-Arnâ'ût. XXV Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl. IV Cilt. Beyrût: Dârü Marife, 3. Basım, 2009.
- Zerkeşî, Bedreddîn b Muhammed b Abdullâh. el-Burhân fî ulumi'l-Kur'ân. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 2008.